

Wim Weren

Dood, Bijbel en cultuur

En het voorbestemde doel van 't paren / Is niet minder dan de wieg het graf. Zo luiden de laatste twee regels van het sonnet 'Insomnia' (slapeloosheid) van J.C. Bloem. Er staan nog een paar onsterfelijke zinnen in dit gedicht: *En elk zijn is tot niet-zijn geschapen en: elk wezen [is] zwanger van de dood.* Wat hier staat, geldt altijd en overal en voor iedereen. De dood is een natuurkracht, waarvan je wakker kunt liggen, maar waaraan niet te ontkomen valt. Toch is de dood niet alleen een kwestie van natuur. Onze kijk op doodgaan en dood zijn wordt mede bepaald door de cultuur van de groepen waartoe we behoren. In deze bijdrage laat ik dat zien aan de hand van enkele teksten en beelden uit de Bijbel, die zelf het product is van vele culturen uit een grijs verleden. Tevens stip ik aan hoe deze bijbelse beelden doorwerken in onze westerse cultuur: zijn ze nog springlevend of worden ze steeds meer overvleugeld door alternatieve manieren waarop wij zin trachten te geven aan de dood?

Met de dood is alles over en uit

Dat mensen moeten sterven, en dat de dood onherroepelijk is, is evident. Daarmee is nog niet gezegd dat met de dood ook alles over en uit is. Toch worden we bij het zien van een gestorvene gemakkelijk overweldigd door de gedachte dat de dood de baas is, dat mensen door de dood compleet worden weggevaagd en dat er niets in hen is dat de dood kan overleven. Ook volgens een aantal teksten uit de Bijbel is de dood het bittere einde. Voorbeelden daarvan zijn Jesaja 38; psalm 88; Sirach 41,1-4; Prediker 3,18-22; 9,1-12; 12,1-7; Job 7,1-21; 10,1-22; 14,1-22. In het Nieuwe Testament vinden we deze sombere visie bij de sadduceeën.

Binnen het toenmalige driedelige wereldbeeld gaan de gestorvenen naar een ruimte onder de aarde, naar een huis waaruit geen terugkeer mogelijk is. In de Bijbel heet dat huis de *sjeool*. Ze gaan dus niet naar de hemel, die de woonstee is van God. Volgens sommige teksten is het zelfs zo dat God hen helemaal niet meer kan bereiken. De God van het leven

heeft in het dodenrijk niets te zoeken, en doden worden op den duur door hem vergeten (Psalmen 6,6; 30,10; 115,17-18; Sirach 17,27-28), zoals ook de herinnering aan hen geleidelijk aan uitdooft bij de generaties die na hen komen.

Dat doden in het niets verdwijnen, gaat in de Bijbel niet gepaard met het idee dat er geen God zou zijn. Integendeel, het zijn daar juist gelovige mensen, die heel goed kunnen leven met de gedachte dat er met de dood een einde komt aan alle relaties, ook aan de relatie met God. Het eigenlijke probleem is niet dat er geen licht gloort aan het einde van de tunnel, erger is dat de dood zich niet laat opsluiten in de onderwereld en ook mensen kan belagen die nog midden in het leven staan. Plotseling en onverdiend kunnen zij te kampen krijgen met verschijningsvormen van de dood, zoals armoede, ziekte en eenzaamheid. Tegen deze vormen van dood moet de God van het leven zijn getrouwen zien te behoeden. Als dat niet gebeurt, kunnen vrome mensen in een ernstige geloofscrisis verzeild raken. Denk maar aan Job.

Deze bijbelse ideeën sluiten goed aan bij het hedendaagse levensgevoel. Onze cultuur leeft graag met de rug naar de dood. We proberen de dood voor ons uit

**Ook volgens een aantal
teksten uit de Bijbel
is de dood het bittere einde**

te schuiven, naar de rand van het bestaan, ver buiten ons gezichtsveld, maar ondanks de forse stijging van de gemiddelde levensduur kan de dood nog altijd midden in het leven de kop opsteken. De vroegtijdige, al te plotselinge en vaak massale dood is nog altijd aan de orde van de dag en kan het bestaan danig ontregelen en het geloof in een rechtvaardige en menslievende God ernstig onder druk zetten.

Dat het dodenrijk greep wil krijgen op de wereld van de mensen, wordt ook in de hedendaagse kunst veelvuldig verbeeld. Een voorbeeld daarvan is de film *Le temps du loup* van Michaël Haneke uit 2002. In deze film zien we een vrouw na de onverwachte moord op haar man met haar twee kinderen rondlopen in een wereld waarin mensen veranderd lijken te zijn in wolven. Er moet een geweldige ramp hebben plaatsgevonden, maar het fijne daarvan wordt niet duidelijk. De gewone wetten en sociale verbanden zijn weggefallen, en van een ordelijke communicatie is geen sprake meer. Uiteindelijk belandt het drietal op een station, waar massa's vluchtelingen wachten op een trein die maar niet wil komen. De film is opgenomen in zwart-wit, en grote delen ervan spelen zich af in het donker, zodat de kijkers niet goed weten wat zij te zien krijgen, en ook zelf gedesoriënteerd raken. De wereld van de mensen is hier veranderd in een inferno, dat alle kenmerken heeft van de bijbelse *sjeool*. Deze aardse hel valt alleen te overwinnen als er mensen zijn die stap voor stap opnieuw gaan uitvinden wat het is met elkaar samen te leven. We horen hier een echo van de joodse legende dat de wereld gered kan worden zolang er nog zesendertig rechtvaardigen zijn.

In popsongs en literaire teksten klinkt vaak de klacht dat God het in het uur van de dood laat afweten. Op de gitzwarte psalm 88, waarin dit scherp verwoord wordt, is het volgende gedicht geënt van Anton Ent, dat te vinden is in zijn bundel *Man van twee wegen* uit 2007:

Belofte

De vrouw viel in het ravijn pijn en verdriet.
 Verraad van de naam snikte zij *hij beloofde te dragen* maar nu ik val draagt hij niet.
 Zij werd in duisternissen neergelegd,

Matthias Grünewald, verrijzenispaneel van het Isenheimer altaar (detail)

het donker zong geen loflied op het licht.
 De dood die leven doet, bracht niets terecht.

Een ontroerend voorbeeld is ook het boek *Schaduw-kind* van P.F. Thomése uit 2003. Aan de hand van bijbelse stof schrijft hij over de dood van zijn pas zes weken oude dochtertje Isa. Op hun overhaaste tocht naar het ziekenhuis, die veel weg heeft van de vlucht van de heilige Familie naar Egypte, hebben de ouders van het doodzieke kind het gevoel dat ze in een woestijn belanden 'waarin zelfs God het laat afweten'.

God doet doden herrijzen

Tegenover deze sombere visie staat het welbekende geloof dat God doden kan doen herrijzen, al is het uit stof en as. Dit is van huis uit geen christelijke vondst, maar een joods concept.

Een probleem is dat het woord ‘verrijzenis’ of ‘opstanding’ ons gemakkelijk op het verkeerde been kan zetten. Verrijzen is een actief werkwoord en suggereert dat doden op eigen kracht tot leven kunnen komen. Dat is in de Bijbel niet het geval. Daar kan alleen God doden doen herrijzen tot een nieuw en ander leven.

Een tweede probleem is dat we bijna vergeten zijn dat verrijzen oorspronkelijk niets te maken had met het voortbestaan van een onsterfelijke ziel. Dat idee is pas in de wereld gekomen onder invloed van de Grieks-Romeinse filosofie. In de Bijbel zijn daarvan maar een paar sporen te vinden (bijvoorbeeld in Wijsheid 9,15 en 2 Makkabeeën 6,30). Bijbelse teksten beklemtonen juist dat het opwekken van doden het herstel inhoudt van hun geschonden lichamen.

Dat komt doordat het verrijzenisidee is opgebloeid in de tweede eeuw vóór Christus, toen joden en jodinnen die de Griekse denk- en leefstijl niet wilden omhelzen, werden doodgemarteld. Ze gaven tot in hun lichaam toe uiting aan hun trouw aan leefregels uit de Tora door zich te houden aan de besnijdenis en aan spijswetten (zie bijvoorbeeld 2 Makkabeeën 7). De toenmalige strijd heeft veel weg van het hedendaagse verzet tegen de publieke zichtbaarheid van tekenen van religieuze identiteit, zoals het dragen van hoofddoeken, kruisjes en keppeltjes. Het doodmartelen van geloofshelden werd beleefd als een grof onrecht, dat alleen nog door God kon worden omgebogen. Hij doet dat niet door de martelaren te laten terugkeren naar hun oude leven van vóór de dood, maar door aan hen een nieuw leven te schenken dat het herstel inhoudt van hun hele persoon, inclusief hun geschonden lichaam. Met dat lichaam hadden ze gestalte gegeven aan hun religieuze en culturele identiteit. Geen wonder dus dat het lichaam ook moest delen in het toekomstige herstel.

Het grondpatroon van deze martelaarsverhalen vinden we terug in nieuwtestamentische teksten over de gekruisigde Jezus. Ook van hem wordt in geloof beliden dat hij door God ten leven is gewekt, en dat dit geen louter spiritueel gebeuren is, maar een gebeuren dat heel zijn persoon raakt, tot in zijn lichaam toe. In de vier canonieke evangeliën wordt het moment van zijn verrijzenis nergens beschreven. De

verhalen over het open of lege graf bevatten hier een open of lege plek, die niet door de vertellers is ingevuld. Dergelijke open plekken stimuleren de fantasie van de lezer. Ze proberen zich toch een voorstelling te maken van wat er gebeurd is, ook al is dat onvoorstelbaar.

Als het gaat om Jezus' verrijzenis, hebben vele gelovigen beelden in hun hoofd die afkomstig zijn uit de schilderkunst of uit oude Jezus-films. Deze kunstvormen kunnen niet anders dan visualiseren. Matthias Grünewald (omstreeks 1470-1528) heeft Jezus uitgeschilderd terwijl hij uit zijn graf aan het oprijzen is. De lege plek uit de evangeliën wordt zo opgevuld. Toch doet Grünewald dat heel prudent: de oprijzende Jezus is niet meer dezelfde als vroeger, maar hij is veranderd in een lichtende gestalte. Of, in de woorden van de moderne Franse filosoof Jean-Luc Nancy: ‘Hij is dezelfde zonder dezelfde te zijn.’ In oude Jezus-films is het alsof Jezus terugkeert naar zijn vroegere bestaanswijze. In *La vie et la passion de Jésus Christ* (1903) zweeft Jezus uit zijn graf omhoog terwijl er orgelspel klinkt, en in *The King of Kings* (1927) wandelt hij doodgemoedereerd de ons bekende wereld weer binnen.

Deze plastische en concrete verbeeldingen zijn inmiddels uit de tijd. De Franse schilder Alfred Manesier zet de verrijzenis op het doek als een geweldige lichtexplosie vol kleuren. De Tilburger Paul van Dongen laat in zijn schilderij *Verrijzenis* een kruisvormige bloeiende tak een doornenkroon doorklieven, en suggereert zo dat de dood door het leven wordt verbrijzeld. In de film *Il Messia* van Rossellini (1975) wordt de opgestane Jezus niet uitgebeeld, maar zien

In de vier canonieke evangeliën wordt het moment van de verrijzenis nergens beschreven

we in plaats daarvan zijn moeder Maria naar de hemel kijken, wat de suggestie wekt dat hij bij God te vinden is. Een sterk slot heeft de film *Son of Man* (2006). Hier zien we een zwerm in het wit geklede kinderen. Wit is de kleur van de eindtijd in de Apocalyps, en kinderen zijn de dragers van de toekomst. Aan het hoofd van de stoet loopt de verrezen Jezus. Hij is weer actief betrokken bij de zijnen en gaat hun

voor op de weg naar Gods koninkrijk, zoals hij dat ook vóór zijn dood al deed.

Het leven heeft een open einde

In de Bijbel treffen we dus aan de ene kant het idee aan dat met de dood alles over en uit is, en aan de andere kant het welbekende verrijzenisgeloof. Het eerste idee is heel levensnabij, maar laat de dood de baas zijn, en niet God. In het tweede model is God wel aan zet, maar gaat het verrijzenisidee gepaard met zo veel concrete beelden – variërend van een hersteld lichaam tot een onsterfelijke ziel – dat het in de ogen van hedendaagse mensen aan het onmogelijke grenst.

Naast deze twee voorstellingen, die elkaars tegenpolen zijn, kent de Bijbel een derde geloofsmodel, dat het perspectief openhoudt op een leven dat verder reikt dan de dood, zonder dit perspectief uit te drukken in termen van het verrijzenisgeloof. De kern van dit model is dat God zijn relatie met mensen die zich aan hem gehecht hebben, nooit opgeeft. Omdat God er is, ligt de weg naar 'het leven' ook na de dood nog altijd open. Dit model is onder meer te vinden in de psalmen 16, 23 en 73. Dit derde model laat volop ruimte voor de macht van de dood, die de mens totaal wegvaagt, maar tegelijkertijd laat het ruimte voor de kracht van God, die zijn relatie met zijn getrouwen bij de dood niet verbreekt. De hoop op leven is hier helemaal in God gefundeerd. Uit zichzelf kan de mens zover niet komen.

Voor moderne mensen heeft deze visie duidelijke pluspunten. Zij is niet gekoppeld aan een verouderde kosmologie (een leven in de hemel, boven ons). Ook niet aan een achterhaald dualistisch mensbeeld (het voortleven van een onsterfelijke ziel, los van het lichaam). Wat 'het leven' dat in het verschiet ligt, precies inhoudt, wordt niet ingevuld, en dat maakt deze opvatting zo aantrekkelijk, want wat er met de dood gebeurt, en wat er daarna nog kan gebeuren, is voor mensen niet te doorgronden.

Zelf ben ik een voorstander geworden van dit derde model. Het zegt niet te veel maar ook niet te weinig. Dit model zet alle kaarten op God. Als er geen God is, of als hij ons niet kan bereiken, heeft de dood inderdaad het laatste woord. Maar als God geen illusie is, mag ik erop vertrouwen dat hij er nog altijd zal zijn wanneer ik in het diepste niets verzonken ben. En wat er dan nog kan gebeuren, laat ik graag aan hem over.

Hedendaagse alternatieven

Ik heb hier maar een paar voorbeelden kunnen uitwerken van voorstellingen uit de Bijbel die nog altijd doorleven in de huidige cultuur. Er zijn er natuurlijk nog veel meer. Bovendien huldigen velen vandaag de dag ideeën over dood en voortbestaan die niet uit de Bijbel stammen, maar uit andere bronnen afkomstig zijn, vaak ook uit andere religies. Soms combineren ze snippers uit verschillende bronnen tot een nieuw geheel zonder zich te bekommeren om de vraag of al die stukjes bij elkaar passen.

Als ik me niet vergis, is het idee dat voortbestaan na de dood gegrond is in de kracht van God, in onze postmoderne tijd aan erosie onderhevig. Velen enten dat geloof liever niet op God, maar op iets in zichzelf, op een kracht in hun eigen persoon die de dood kan doorstaan. Dat sluit aan bij het klassieke idee van een onsterfelijke ziel. Daarnaast zijn er momenteel nog vele andere concepten in de omloop, zoals 'het hogere zelf', 'het eigenlijke ik', 'het eindeloze bewustzijn' (Van Lommel) of de aanname dat er in ons een goddelijke vonk sluimert die na de dood opgaat in God of het Al. Deze beelden leggen het vermogen tot voortbestaan in de mens zelf. De dood kan ons niet helemaal kisten.

Het heeft weinig zin deze kleurrijke ideeën als illusies van de hand te wijzen. Want waarom zouden dit wel fantasieproducten zijn, en het geloof in God niet? Maar als ik moet kiezen, geef ik toch de voorkeur aan de bijbelse visie dat alleen God de mens kan opbeuren uit stof en as. Waarom? Deze visie neemt geen loopje met de dood, maar neemt voor lief dat er, wanneer we sterven, niets van ons heel blijft. Volgens de Bijbel doet God heel de persoon herleven, niet alleen de ziel of de geest. Dat geloof is geënt op het vertrouwen dat de God van Jezus onze betrouwbare partner is en blijft.

Literatuur

- Freek L. Bakker, *Jezus in beeld. Een studie naar zijn verschijnen op het witte doek*, Utrecht 2011;
- Benjamin Noys, *The Culture of Death*, Londen/New York 2005;
- Wim Weren, *Dood, en dan? Stemmen uit de Bijbel, echo's in onze cultuur*, Zoetermeer/Kapellen 2010;
- Wim Weren, *Uit stof en as. Bijbelse beelden van Gods relatie met de doden*, Tilburg 2011 (verkrijgbaar bij de auteur; e-mail w.j.c.weren@uvt.nl).